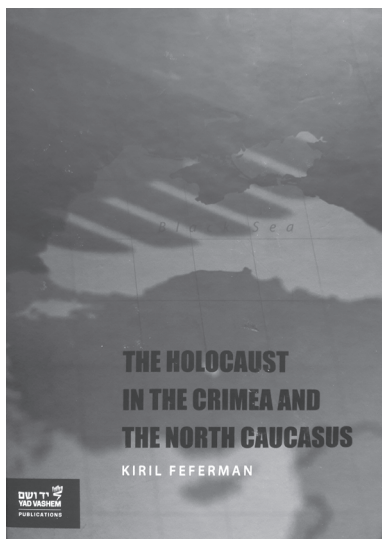


ШТЕФАН ПЕТКЕ



Feferman, Kiril. The Holocaust in the Crimea and the North Caucasus. – Jerusalem: Yad Vashem, 2016. – 540 p.

У рецензованій праці Кіріл Феферман досліджує Голокост у Криму та на Північному Кавказі за допомогою порівняльного методу. У більшості публікацій, які з'явилися раніше, страти єврейського населення у цьому регіоні було висвітлено поверхово. Західноєвропейські дослідження ознайомлювали читача здебільшого з німецькими окупаційними структурами, економічною експлуатацією або ж командним складом військ¹. У російськомовних дослідженнях увагу було зосереджено на колабораціонізмі з окупаційним режимом

¹ Див.: *Hoffmann J.* Kaukasien 1942/43. Das deutsche Heer und die Orientvölker der Sowjetunion. – Freiburg i.Br., 1991; *Kunz N.* Die Krim unter deutscher Herrschaft (1941–1944). Germanisierungstypie und Besatzungsrealität. – Darmstadt, 2005; *Roth K H, Abraham J.-P.* Reemtsma auf der Krim. Tabakproduktion und Zwangsarbeit unter der deutschen Besatzungsherrschaft 1941–1944. – Hamburg, 2011; *von Wrochem O.* Erich von Manstein. Vernichtungskrieg und Geschichtspolitik. – Paderborn u.a., 2006.

неросійського населення, оборонній боротьбі місцевих партизанських загонів або ж на успіхах Червоної армії². К. Феферман видав, нарешті, результати своїх досліджень англійською, що забезпечить доступ до неї широкому міжнародному загалу.

На перший погляд, переслідування євреїв, зокрема, збирання, використання як робочої сили і зрештою винищення їх підрозділами СД у взаємодії з Вермахтом і представниками місцевого населення, відбувались за відомою в інших регіонах Східної Європи процедурою. Проте Феферман обґрунтовано вказує на регіональні особливості, які спонукають до порівняння. Обидва регіони перебували у прикордонному становищі з двох поглядів. З одного боку – на етнічному, культурному та релігійному кордоні як Російської імперії, так і Радянського Союзу. З іншого боку, Крим і Кавказ в роки Другої світової війни були на крайньому рубежі південної ділянки східного фронту. Автор зазначає, що перебування на далекій периферії та наявність великих груп неросійського населення посприяли тому, що поряд із типовою «східною політикою» винищення та експлуатації тут було реалізовано «південну політику» (с. 19), яка згуртовувала ці місцеві групи населення й уможлилювала мінімальне самоуправління. Слід додати, що у німців виникали труднощі з класифікацією груп кримчаків, караїмів і так званих гірських євреїв за расовими категоріями, які існували на той час. Життєво важливе для цих груп населення питання, чи вважатимуть їх євреями, несподівано виявилось для німців складним.

У своїй роботі К. Феферман не лише детально описує окремі етапи процесу, в який було втягнуто місцеве єврейське населення після приходу німців і який завершився винищенням євреїв. Автор фокусується також на реакціях і діях неєврейського населення, адже від його співпраці з німцями чи ухилення від неї часто залежало виживання євреїв. Особливість регіону полягає в етнічному та релігійному розмаїтті. Віднедавна у дослідженнях науковці знову почали наголошувати на тому, що Друга світова війна точилась і вздовж релігійно-етнічних кордонів³. Феферман підхоплює наяв-

² Див., наприклад: *Романько О.* Мусульманские легионы во Второй мировой войне. – М., 2004.

³ Див., наприклад: *Greble E.* Sarajevo, 1941–1945. Muslims, Christians and Jews in Hitler's Europe. – New York, 2011.

ні дискусії, присвятивши окремий розділ аспекту релігійної належності православних християнських і мусульманських груп, і досліджує їхні реакції та поле діяльності.

Книжка складається з 11 розділів, які умовно можна поділити на три частини. Спочатку автор ознайомлює читачів з історією Кавказу і Криму, аж до моменту окупації німецькими військами. Дещо несподівано, що саме про винищення євреїв ідеться лише у двох розділах – 3-му і 4-му. Однак це цілком виправдано, позаяк важливі аспекти цього процесу розгорнуто досліджено в інших відповідних розділах. Таким чином, у семи розділах книги автор детально висвітлює різні аспекти, як-от вбивства кримчаків, караїмів і так званих гірських євреїв, реакції груп єврейського і місцевого неєврейського населення та їх належність до православного християнства або ісламу.

Фатальною для єврейського населення Криму виявилась неспроможність радянських державних органів перед загрозою наступу німецьких військ своєчасно надати у розпорядження цивільного населення засоби для евакуації. Названу в радянських офіційних джерелах кількість евакуйованих осіб – 230 тисяч, що станом на 1939 р. становило 23,9% від загальної кількості населення, Феферман не боїться назвати перебільшенням. Що ж до єврейського населення, то він виходить на цифру до 30 тисяч евакуйованих, що відповідала 46% населення довоєнного періоду (с. 80). Власне, велику кількість євреїв-чоловіків мобілізували до лав Червоної армії (розділ 1), однак більша частина цивільного єврейського населення залишилась у Криму. Щодо Північного Кавказу результати досліджень автора майже такі самі. Тут теж великі плани советів з евакуації провалились. Окрім цього, різні групи були евакуйовані на буцімто безпечний Північний Кавказ. Незважаючи на це, 40–50% євреїв змогли врятуватися втечею від німецької армії, котра наступала (с. 109). Більшість євреїв, які залишились в обох регіонах, стали жертвами убивчої політики Німеччини.

У Криму частини Вермахту злагоджено співпрацювали із загонами айнзацгруп і мали підтримку румунських військових частин та місцевих колабораціоністів, переважно кримських татар (розділ 3). К. Феферман докладно описує кримські події, ґрунтуючись на численних джерелах. Проте розділ не містить нових відомостей. Про налагоджену взаємодію підрозділів і активну роль

командувача 11-ї армії Еріха фон Манштейна відомо ще з наукових праць А. Анґріка та О. фон Врохема⁴.

Незрозумілим є рішення автора опрацювати деякі аспекти, зокрема, реакцію єврейського населення, в окремих розділах. Феферман знайомий із німецькими й російськими джерелами, результатами досліджень, слідчими справами та спогадами свідків. А разом з інформацією про злочинців, отриманою завдяки післявоєнним процесам, читач може наочніше уявити, що, наприклад, було, коли німецькі структури споруджували гетто, депортували цілий населений пункт або винищували все єврейське населення шляхом масових розстрілів. Дивує також, чому автор у виносці мимохідь посилається на дві таблиці наприкінці книжки, які містять інформацію не лише про німецькі батальйони й колаборантів, які скоювали вбивства, а й статистичні дані того жаху у вигляді діаграм, які заслуговують на те, щоб бути репрезентовані читачу по тексту, а не у додатку до книги. Візуалізація даних у вигляді карти була би більш інформативною.

На жаль, така сама манера викладу й у розділі 4. З професійного погляду, як і у попередніх розділах, автор здійснив бездоганну і ретельну роботу, яка не дає підстав для жодної критики. Феферман ґрунтовно дослідив, як німцям вдавалось за такий короткий час проводити схематично окреслену процедуру знищення. Після перепису єврейського населення і маркування його зірками Давида євреїв зазвичай залучали до примусової праці, а їхню власність розграбовували. Останнє, що відбувалось, – це вбивство розстрільними командами (*Erschießungskommandos*) або у пересувних газових камерах. Різниця між містами з відносно великими єврейськими громадами (як-от Краснодар або Ставрополь) і сільською місцевістю могла бути разючою. У містах, як і будь-де у Східній Європі, організовували юденрати (*Judenräte*) і гетто. Окремі фази операцій зі знищення євреїв у містах могли тривати тижні й місяці, а у сільській місцевості – лише декілька днів. Не втомлюємось повторювати, що мобільність усіх задіяних злочинних груп була запорукою їхньої ефективності. Проте на Північному Кавказі німці були на межі своїх можливостей через наявність там різних народ-

⁴ Див.: *Angrick A. Besatzungspolitik und Massenmord. Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941–1943.* – Hamburg, 2003; *Wrochem O von. Erich von Manstein: Vernichtungskrieg und Geschichtspolitik.* – Paderborn u. a., 2006.

ностей і важкодоступних місцин. Автор влучно зауважує, що у такому масштабі вбивства євреїв могли відбуватися лише за підтримки місцевих колаборантів і виказувачів.

У розділах 5–11 К. Феферман розглядає окремі аспекти теми книги. Спочатку він ставить запитання, чи були погане забезпечення і нестача продовольства вирішальними чинниками для німців, щоб прискорити процес знищення єврейського населення з метою позбутися «зайвих ротів». Насправді німецькі окупанти досить швидко помітили, що лояльність місцевого населення безпосередньо залежить від забезпечення продуктами харчування. Оскільки у Криму Вермахт забезпечував себе в основному з місцевих запасів, конфіскуючи продовольство у приватних господарств, то вже узимку 1941 р. становище загострилось. У Керчі, Ялті та Джанкої німці свідомо використовували дефіцит продовольства на шкоду єврейському населенню. У Джанкої та Сімферополі така ситуація була приводом для прискорення вбивств євреїв. На Кавказі німецькі установи також конфіскували продовольство, однак місцеве населення не потерпало від цього так, як у Криму. Єврейське населення було повністю вилучене з процесу постачання. На Кавказі голод також був засобом антисемітської політики. На відміну від Криму (і важливо, що Феферман звертає на цю відмінність увагу), голод не був підставою для прискорення знищення євреїв.

Напружена ситуація з постачанням, зростання активності партизанів і наступ Червоної армії не завадили німецьким установами детально обмірковувати, як саме слід діяти щодо таких народностей, як кримчаки, караїми і так звані гірські євреї.

Коріння цих дискусій сягає довоєнного часу, і якоюсь мірою це було характерно для націонал-соціалістичного режиму – розгортати під час війни дискусії з цих питань між центральними органами влади і німецькими функціонерами на місцях. Айнзацгрупа D приділяла велику увагу етнічно-релігійним відносинам. У випадку караїмів Феферман доводить, що в тому числі з огляду на позицію кримських татар, німці схилилися до того, щоб їх не вбивати (с. 275 і 279). Подібно до караїмів, кримчаки намагались переконати німців, що вони – частина татарського населення. Однак оскільки більшість кримських татар не визнавала кримчаків, айнзацгрупа D вирішила, серед іншого, що з ними слід поводитись так само, як із євреями (с. 284). Так званих гірських євреїв у Криму (котрих

спочатку не розглядали як окрему групу) та ашкеназьких євреїв знищила айнцаггрупа D. Таку практику застосовували і під час просування німців на Північний Кавказ. Лише коли в населених пунктах Моздок і Нальчик виявили більші групи гірських євреїв, виникли розбіжності між Вермахтом і СД. Як і у Криму, айнцаггрупа D провела розслідування і вирішила, що, зважаючи на вагомий вплив ісламу, з гірськими євреями не можна чинити так само, як з іншими групами євреїв.

Навіть якщо Феферман і не знайшов у джерелах прямих доказів, його теза проливає світло на те, що і тут, на Кавказі, вирішальною для німців була імовірна етнокультурна наближеність до татарсько-мусульманського населення (с. 308). Хоча автор в останньому розділі детально аналізує реакції релігійних груп і ставлення німців до них, він міг би саме в цьому місці сильніше наголосити на тому, що німецькі окупанти були спроможні відхилитись від поставлених цілей під час провадження насильницької політики щодо «недолюдей». Цей погляд поступово завойовує в науці свої позиції. Периферійне географічне положення Криму і Кавказу, погіршення ситуації на Східному фронті до критичної, вимушена підтримка місцевих народностей і геостратегічна агітація серед мусульманських груп населення на всій підлеглий Німеччині території і поза нею сприяли більш виваженому ставленню окупантів до місцевого населення. Винятком залишалися ті категорії населення, які однозначно були визнані євреями.

Якщо у попередніх розділах у центрі уваги автора була німецька політика насильства і вбивств, то далі у фокус потрапляють власне самі жертви. Вище вже було зауважено, що приклади з життя окремих людей, наведені у розділах 3–5, могли би покращити авторське дослідження. Незважаючи на це, розділи 7 і 8 – найбільш вдалі у книжці. Становище єврейського населення у Криму і на Кавказі було гіршим, ніж у Східній Європі. Наприклад, у Польщі існували споконвічні єврейські громади з розгалуженими структурами і зв'язками, які німецькі окупанти використовували під час реалізації «єврейської політики», зокрема, у гетто – як ради старійшин. У Криму і на Північному Кавказі таких структур не було. Крім того, антисемітські заходи проводили тут за короткий відрізок часу, від декількох днів до тижнів, тому організації опору майже не встигали діяти. Ситуацію ускладнювало ще й те, що багато

євреїв у цих регіонах були біженцями і не орієнтувались у місцевих реаліях.

Незважаючи на ці складнощі, більшість євреїв у Криму і на Північному Кавказі наказ «зібратись» виконувала. Навіть тоді, коли почали поширюватись чутки, що в інших місцях євреїв вбивають. Люди сподівалися на покращення умов життя, бо євреям обіцяли переїзд до іншого місця або на роботи до Райху. Прикметним є той факт, що стосовно Криму збереглась лише одна письмова згадка про те, як один єврей із Феодосії, якого мали кудись відправити, зчинив супротив, вбив охоронця і зумів втекти (с. 327). Незалежно від того, залишались євреї невикритими, користувались фальшивими документами або йшли у підпілля, шанс на виживання був мінімальним. Без системної підтримки співчутливців марно було сподіватися на порятунок. Втеча до партизанів стала виходом лише для декількох сотень євреїв. Публікуючи листи і спогади, Феферман дає жертвам можливість висловитись. Читач дізнається про те, що німці навряд чи могли знищити всіх євреїв; про безнадію і неможливість уникнути переслідувань та безпорадне становище під час втечі чи у підпіллі. Значною мірою діяльність німців з метою знищення єврейського населення залежала від сприяння місцевих колаборантів і виказувачів. Автор слушно зауважує про різне ставлення до подій різних груп місцевого населення, послаблюючи тим самим образи партизанів, якими могли бути, за поширеною тоді думкою, лише патріотично налаштовані росіяни, і татар, яких часто вважали колаборантами.

Внаслідок жорстоких заходів німців, спрямованих проти місцевого населення, а також примусових реквізицій, підтримка населення, передусім російського, поступово слабшала. Сусіди-росіяни багато допомагали євреям, проте, з іншого боку, існували колабораціоністські місцеві адміністрації та загони російської допоміжної поліції. Саме сільські голови (старости) і російська допоміжна поліція у селах та містах Криму та Північного Кавказу видавали євреїв і були «майстрами життя і смерті» (с. 395). Серед кримських татар колаборантів було теж багато. Вони сподівались прокрутити колесо часу у зворотному напрямку і за допомогою німців знову стати найвпливовішою етнічною групою у Криму. На жаль, Феферман без належної критики навів поширену в літературі кількість кримських татар, які воювали на боці німців, 20 тисяч (с. 409).

При цьому він випускає з уваги, що навіть у звітах СД було зазначено, що у багатьох населених пунктах зголошувалась до співпраці з німцями лише третина чоловічого населення, а ще впадало у вічі, що служити до німецьких підрозділів посилали багатьох старих або непридатних для служби чоловіків⁵. Тут також не забули практику ховати від військової служби молодих чоловіків, поширену в Російській та Османській імперіях⁶. Як виявилось із початком депортації кримських татар у 1944 р., понад тисячі ромів вдалось вижити завдяки маскуванню під кримських татар⁷. Ретельна перевірка дає змогу говорити про приблизно 10 тисяч кримськотатарських колаборантів⁸.

Завершальну частину своєї праці Феферман присвячує релігійним групам. Це важливе питання, тому що йдеться про знищення єврейського населення у прикордонному регіоні, де православне християнство межувало з групами мусульман. Автор пише, що православні священники у Криму, особливо представники нижчої церковної ієрархії, видавали євреям свідоцтва про хрещення. Цю практику було перервано з приходом німців і після арешту та привселюдної страти декількох священників. Німці вбивали і тих євреїв, які перейшли в іншу віру. На Північному Кавказі політика німців була ліберальнішою, ніж у Криму. Почали відкривати церкви, відновили уроки релігії, з'явилась можливість навчатись на свя-

⁵ Див.: Einsatzgruppe D des Chefs der Sicherheitspolizei (SD), Die Rekrutierung der Krimtataren. Bericht über das Ergebnis der Freiwilligenwerbung, die Aushebung und die gemachten Erfahrungen, Stand: 15.2.1942, BAMA, RH 20/11-433, Bl. 27–28.

⁶ Див.: *Benecke W.* Militär, Reform und Gesellschaft im Zarenreich. Die Wehrpflicht in Russland 1874–1914. – Paderborn u. a., 2006. – S. 101, 111 f.; *Karpat Kemal H.* Ottoman Population 1830–1914. Demographic and Social Characteristics. – Madison (Wisconsin) / London, 1985. – S. 10.

⁷ Див.: *Holler M.* Der nationalsozialistische Völkermord an den Roma in der besetzten Sowjetunion (1941–1944). Gutachten für das Dokumentations- und Kulturzentrum Deutscher Sinti und Roma. – Heidelberg, 2009. – S. 90, та у посиланні 271 дані радянського перепису. *Tyaghy M.* Were the „Chingené“ Victims of the Holocaust? Nazi Policy toward the Crimean Roma, 1941–1944 // *Holocaust and Genocide Studies*. – 2009. – Vol. 23, №. 1. – S. 26–53, 42.

⁸ Див.: *Roth Karl Heinz, Abraham Jan-Peter.* Reemtsma auf der Krim... – S. 228 f, 235 та посилання 192, 497 f. Статистика населення S. 104. Kritik auch bei Kunz, Krim, S. 209 f. und einen Überblick über die sowjetische Literatur in der FN 35 auf S. 381 f.

щеннослужителів. У багатьох населених пунктах духовні особи співпрацювали з німцями, проводили для них церковні відправи. Однак важливішою для німців була лінія поведінки радянських мусульман у регіоні. Німці сподівались, що вона вплине на геостратегічну ситуацію. Мусульманам дозволили проводити релігійні обряди, знову відчинили двері мечеті та релігійні школи, а експропріацію фондів релігійних установ було зупинено.

Однак, зауважує Феферман, за ширмою офіційної німецької пропаганди важко оцінити, яким був ефект від цих заходів. Унаслідок багаторічного виховання в душі атеїзму зв'язок молодого покоління з релігією батьків і дідів обірвався як у християн, так і у мусульман.

У цій науковій праці автор виважено описав убивства єврейського населення у Криму та на Північному Кавказі, спираючись на численні джерела. Особливо вдалим слід вважати розділи, присвячені досвіду і можливостям, які були у єврейського населення, православних росіян та мусульман. Феферман наводить багато прикладів безславного колабораціонізму з німцями всіх неєврейських груп населення і не намагається проголосити якусь з них морально вищою за інші за її спротив окупантам. Розглянута праця К. Фефермана заслуговує на увагу.

Переклад з німецької
Володимира Малютин